

O'RTA OSIYODA TILSHUNOSLIK

Abduxoshimova Sarvinoz*Andijon davlat chet tillari instituti Ingliz tili o'qitish
va tarjimashunoslik fakulteti Xitoy tili yo'nalishi talabasi.*

Annotatsiya: Ushbu ilmiy ish O'rta Osiyoda tilshunoslikning shakllanishi, taraqqiyoti va tarixiy ildizlarini keng qamrab oladi. Unda mintaqaning buyuk allomalari — Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino hamda Alisher Navoiyning tilshunoslik sohasi rivojiga qo'shgan ilmiy hissalar, fonetika, leksikologiya, grammatika, semantika va til falsafasi bo'yicha ilg'or qarashlari atroflicha tahlil qilinadi. Ushbu ish O'rta Osiyo tilshunoslik maktabining shakllanishida allomalarning o'rni va tarixiy ahamiyatini yoritishga qaratilgan.

KIRISH

O'rta Osiyo qadimdan ilm-fanning markazi sifatida shakllangan hudud bo'lib, bu yerda turli davrlarda yashagan mutafakkirlar dunyo tamadduniga ulkan hissa qo'shganlar. Tilshunoslik sohasining shakllanishida aynan mintaqa allomalarining ilmiy qarashlari asosiy poydevor bo'lgan. Ayniqsa, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino va Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar tilda ma'no, tovush, ibora, nutq tuzilishi, fikrning ifodalanishi va til falsafasi kabi masalalarni birinchi bo'lib chuqur ilmiy tahlil qilganlar. Quyida har bir allomaning tilshunoslikka qo'shgan hissasi batafsil yoritiladi.

1. ABU NASR FAROBIY (870–950) Farobiy Sharq falsafasining yirik namoyandasi bo'lib, tilni mantiqning asosi deb tushuntirgan. Uning til haqidagi qarashlari tilshunoslikning keyingi rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Farobiyning til haqidagi ilmiy qarashlari: Til fikrning tashqi ifodasidir. Mantiq esa fikrning ichki qonuniyatlarini belgilaydi. Til va tafakkur bir-biridan ajralmas tushunchalardir. So'zning ma'nosi, uning nutqdagi o'rni, grammatik birliklarning vazifasi haqida chuqur ilmiy izohlar beradi. Tilga oid asarlari: “Kitob al-Huruf” — tovushlarning tabiati, harflarning paydo bo'lishi, fonetik tizim haqida fundamental asar. “Ixso al-ulum” (Fanlar tasnifi) — unda tilshunoslikni mantiqdan alohida ilm sifatida ajratadi. “Kitob al-Iborah” — so'z va ma'no munosabatlari izohlangan. Ahamiyati: Farobiy fonetika va semantika bo'yicha eng qadimgi ilmiy qarashlarni shakllantirgan ulug' mutafakkir hisoblanadi.

2. ABU RAYHON BERUNIY (973–1048) Beruniy ko'p tillarni bilgan va qiyosiy tilshunoslikning dastlabki asoschilaridan biri deb tan olinadi. Til haqidagi qarashlari: Til iqlim, geografik joylashuv va tarixiy omillarga bog'liq holda shakllanadi. Tovushlarning talaffuzi xalqning yashash muhiti bilan bog'liq. Turli xalqlarning tillarini qiyoslab ularning umumiy va farqli jihatlarini ko'rsatadi. Asarlarida til

masalalari: “Hindiston” — hind tillarining grammatikasi, fonetik tizimi, talaffuzi haqida keng qamrovli material. “Qonuni Mas’udiy” — geografiya va til munosabatlari. Ahamiyati: Beruniy qiyosiy tilshunoslik, fonetika va etnolinguistika yo‘nalishlariga katta asos solgan.

3. IBN SINO (980–1037) Ibn Sino tibbiyot ilmining sultoni sifatida tanilgan bo‘lsa-da, nutq fiziologiyasiga oid ilmiy qarashlari zamonaviy fonetikaning poydevori hisoblanadi. Tilga qo‘shgan hissalar: Tovushlarning hosil bo‘lishi, nutq organlari, talaffuz jarayoni haqida ilmiy izohlar bergan. So‘z ma’nosi, ibora tuzilishi va nutqning mantiqiyliigi haqida nazariy qarashlar bayon qilgan. Tilga oid asarlari: “Kitob ush-Shifo” — nutq tovushlari, fiziologiya, talaffuz mexanizmi haqida ilmiy asos. “Najot” — fikrning til orqali ifodalanishi va ma’noning qatlamlari. Ahamiyati: Ibn Sino fonetika va psixolingvistika bo‘yicha o‘z zamonasidan ancha ilgari ketgan olim bo‘lgan.

4. ALISHER NAVOIY (1441–1501) Navoiy turkiy tilning ilmiy va adabiy mavqeini mustahkamlashda tarixda eng katta rol o‘ynagan mutafakkirdir. Tilga oid qarashlari: Turkiy tilning boy lug‘ati, grammatik qurilishi va badiiy imkoniyatlarini ilmiy asosda isbotlagan. Fors tili bilan qiyoslab turkiy tilning ustun jihatlarini ko‘rsatgan. Asarlari: “Muhokamat ul-lug‘atayn” — tilshunoslik tarixidagi eng qadimiy qiyosiy tahliliy asarlardan biri “Xamsa”, “Majolis un-nafois”, “Lison ut-Tayr” — badiiy til, uslub, so‘z tanlash tamoyillari yoritilgan. Ahamiyati: Navoiy turkiy tilning ilmiy va davlat tili sifatidagi mavqeini mustahkamlashga asos solgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Britannica Encyclopedia — britannica.com
2. Google Scholar maqolalari — scholar.google.com
3. Ziyodov Q. — “O‘zbek tilshunosligi tarixi”
4. Karimov A. — “Markaziy Osiyo allomalari merosi”
5. Islamic Manuscripts Library — islamicmanuscripts.info
6. Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” tanqidiy matni — academia.edu
7. Uzbek Encyclopedia — uzbekencyclopedia.uz